

ANG HULING KAMPANA NG BALETE

ni: JOSEPH E. CEMENA

Sa dulong hilaga ng lalawigan ng San Isidro, kung saan ang kabundukan ay waring mga palad na yumayakap sa kapatagan at ang mga ilog ay nagsisilbing ugat ng lupa, naroroon ang Barangay Balete—isang pamayanang hindi matatagpuan sa mga brosyur ng turismo ni sa mga makukulay na polyetong ipinapamudmod sa mga lungsod. Walang dambuhalang gusali. Walang matatayog na tulay. Walang mga ilaw na hindi natutulog sa gabi.

Subalit mayroon silang isang kayamanang hindi kayang tumbasan ng salapi. Isa iyong punong-balete na higit na matanda kaysa sa pinakamatandang pangalan sa kanilang talaan ng mga ninuno.

Ayon sa matatanda, naroon na raw ang puno bago pa unang dumating ang mga Kastila. Nasaksihan nito ang pagdating ng mga prayle, ang pag-aalsa ng mga katipunero, ang pananakop ng mga Amerikano, ang unos ng digmaan, ang mga taong naglaho sa panahon ng Batas Militar, at ang muling pagsibol ng pag-asa sa bawat salinlahing natutong bumangon. Ngunit hindi ang laki ng punò ang dahilan kung bakit ito iginagalang.

Sa pinakamatandang sanga nito ay nakasabit ang isang tansong kampanang balot ng lumot at panahon. Hindi ito pangsimbahan. Hindi rin ito palamuti. Tinatawag itong **Kampana ng Bayan**. Hindi ito tinutugtog ninuman. Sapagkat, ayon sa alamat, kusa lamang itong tumutunog kapag ang katotohanan ay sinusubukang ibaon sa katahimikan. Marami ang hindi

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

naniniwala. Ngunit wala ring naglalakas-loob na alisin iyon dahil para sa mga taga-Balete, ang kampana ay hindi lamang metal. Ito ang konsensiya ng kanilang pamayanan.

Tuwing umaga, bago pa sumilip ang araw sa pagitan ng kabundukan, nagigising na ang baryo sa magkakahalang himig ng tilaok ng manok, pagaspas ng dahon ng kawayan, at mahinang ugong ng ilog na tila may sariling asal.

Lumalabas ang mga magsasaka habang pasan ang araro. Unti-unti namang bumabangon ang mga mangingisda upang salubungin ang hamog sa ilog. Sa mga bakuran, maririnig ang mga inang humuhuni ng mga lumang awiting-bayan habang nagsasaing. Hindi iyon mga awiting natutuhan sa radyo. Namana pa ang mga iyon sa mga lola, na namana rin sa kanilang mga ninuno. Sa Barangay Balete, ang kasaysayan ay hindi lamang nakasulat. Inaawit ito. Ikinukuwento. Isinasabuhay.

Sa isang maliit na bahay na yari sa kahoy at kawayan, nakatira si **Amaya** kasama ang kaniyang lolang si Bining. Dalawampu't dalawang taong gulang si Amaya. Bata pa lamang siya ay nahumaling na sa mga salita. Habang ang ibang bata ay nanghuhuli ng tutubi, siya nama'y nagtitipon ng mga sawikain at bugtong na ikinukuwento ng matatanda. Habang ang iba'y nahihilig sa mga larong de-kuryente, siya nama'y nagtatala ng mga salitang bihira nang marinig.

Para sa kaniya, bawat salitang nawawala ay tila bituing unti-unting namamatay sa kalangitan. At kapag wala nang bituin, paano pa matututong umuwi ang mga naliligaw?

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Nagtapos siya ng kursong edukasyon at piniling bumalik sa kanilang baryo bilang guro ng Filipino. Marami ang nagtaka.

"May mas malaking suweldo sa lungsod," madalas sabihin ng kaniyang mga kaklase. Ngunit iisa lamang ang isinasagot niya.

"Kung lahat tayo'y aalis, sino pa ang magbabantay sa mga kuwentong iniwan ng ating mga ninuno?"

Hindi iyon romantikong pangarap. Isa iyong panata. Pagkatapos ng klase ay lagi siyang dumaraan sa punong-balete. Hindi dahil naniniwala siya sa mga kababalaghan. Kundi dahil naniniwala siyang may mga lugar na mas mahusay makinig kaysa magsalita. Doon niya madalas binabasa ang mga lumang kuwadernong iniwan ng kaniyang lolo—si Isko, isang makata at dating gurong hindi na niya inabutang buhay.

Ang mga pahina ay naninilaw na. May mga bahaging kinain ng anay. Ngunit nananatiling buhá ang mga salita. Hindi tula ang lahat. May mga tala. May mga salaysay. May mga pangalan ng mga magsasakang pinagbintangang rebelde dahil lamang sa paghingi ng makatarungang bahagi sa ani. May mga liham ng mga gurong nagturo sa ilalim ng punò nang ipasara noon ang kanilang paaralan. May mga kuwentong hindi kailanman naisama sa mga aklat ng kasaysayan. Minsan ay tinanong niya ang kaniyang lola.

"Bakit parang wala pong nakaaalam ng mga ito?"

Napabuntong-hininga si Lola Bining habang patuloy na naghahabi ng banig.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Anak," wika nito, "hindi lahat ng kasaysayan ay isinusulat ng may hawak ng pluma.

Marami ang isinusulat ng mga sugat." Huminto siya sa paghahabi.

"At ang mga sugat na hindi pinakikinggan..."Saglit siyang tumingin sa balete.

"...nagiging multo ng bayan."

Hindi agad nakasagot si Amaya. Parang may ibong dumapo sa kaniyang dibdib.

Magaan. Ngunit hindi mapakali.

Dumating ang pista ng baryo. Hindi iyon tulad ng mga pistang kilala sa siyudad. Walang malalaking entablado. Walang sikat na mang-aawit. Sa halip, nagtipon ang buong pamayanan sa ilalim ng punong-balete.

Nagsimula ang gabi sa mga batang umaawit ng oyayi. Sinundan ito ng mga kabataang nagtanghal ng sayaw na ginagaya ang paglipad ng mga tagak sa palayan. Nagpaligsahan naman sa bugtong ang matatanda. Habang ang mga babae'y naglalalatag ng mga pagkaing matagal nang bahagi ng kanilang kultura—suman sa lihiya, inubaran, pinipig, sinukmani, nilupak, at mainit na tsokolateng hinalo sa kahoy na batidor.

Habang pinagmamasdan iyon ni Amaya, napangiti siya. Hindi dahil perpekto ang kanilang baryo. Kundi dahil sa bawat awit, sa bawat bugtong, sa bawat kuwentong muling isinasalaysay, may isang bahaging tumatangging mamatay.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Biglang tumayo ang pinakamatandang lalaki sa baryo. Si Mang Doro. Mahigit siyamnapung taong gulang na siya. Mahina na ang kaniyang pandinig ngunit matalas pa rin ang alaala.

"Huwag ninyong hayaang mawala ang ating wika," sabi niya habang nanginginig ang kaniyang tinig.

"Sapagkat kapag nawala ang ating salita..." Huminto siya.

"...iba na rin ang tatawag sa ating pagkatao." Natahimik ang lahat. Maging ang mga batang kanina'y naghahabulan ay napalingon.

At sa unang pagkakataon sa gabing iyon, naramdaman ni Amaya na tila bahagyang umindayog ang lumang kampanang nakasabit sa balete. Hindi ito tumunog. Ngunit tila may hangin na dumaan sa pagitan ng lumot at tanso. Parang may nais sabihin ang panahon.

Makalipas ang tatlong araw, isang mahabang hanay ng maiitim na sasakyan ang pumasok sa baryo. Hindi sila taga-roon. Makinis ang kanilang mga sapatos. Makikintab ang kanilang sasakyan. At higit sa lahat—hindi nila binati ang punong-balete.

Sa baryong iyon, alam ng lahat na ang unang pagbati ay hindi sa kapitan. Hindi sa pari. Kundi sa punong naging saksi sa lahat ng kanilang henerasyon. Ngunit dumaan lamang ang mga sasakyan na waring walang nakikitang kasaysayan. Huminto ang mga ito sa tapat ng munisipyo. Bumaba ang ilang lalaking may dalang mga rolyo ng plano, kamera, at mga dokumentong may makakapal na selyo. Nagbulungan ang mga tao.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Wala namang eleksiyon."

"Hindi rin panahon ng proyekto."

"Bakit kaya sila narito?"

Hindi alam ni Amaya kung bakit biglang bumigat ang kaniyang pakiramdam. Hindi niya alam na iyon na pala ang simula ng panahong susubok hindi lamang sa kanilang baryo, kundi sa mismong tinig ng kanilang pagkakakilanlan.

Sa umagang iyon, tila naging banyaga ang liwanag sa Barangay Balete. Hindi pa man ganap na sumisikat ang araw ay nagkalat na sa paligid ng munisipyo ang mga sasakyang puti na may tatak ng iba't ibang tanggapan. Nagsasalubong ang mga tingin ng mga tao, ngunit walang sinumang makapagbigay ng tiyak na paliwanag.

Nagtipon ang mga magsasaka, mangingisda, guro, kabataan, at mga matatanda sa liwasan. May mga sanggol na pasan ng kanilang ina. May mga batang hindi pa nakapag-aalmusal. Nasa kanilang mga mukha ang parehong tanong.

Ano ang mangyayari?

Lumabas ang alkalde, kasunod ang ilang opisyal at isang lalaking nakabarong na tila higit na sanay humawak ng dokumento kaysa makinig sa kuwento ng mga tao. Binuksan niya ang isang folder.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Tayo po ay napili bilang sentro ng isang bagong proyektong pangkaunlaran," aniya.

"Magkakaroon ng sentrong pangkomersiyo, malawakang imprastraktura, at isang integrated township na inaasahang magdadala ng trabaho at turismo."

Nagpalakpakan ang ilang hindi pa ganap na nakauunawa. Ngunit nanatiling tahimik ang matatanda. Alam nilang may mga salitang magaganda sa pandinig ngunit may mabigat na kapalit. Nagpatuloy ang opisyal.

"Bahagi ng proyekto ang relokasyon ng ilang pamilya, ang paglilipat ng lumang paaralan, at ang pagsasaayos ng pampublikong liwasan." May kung anong kumirod sa dibdib ni Amaya.

"Pati po ba ang punong-balete?" tanong niya. Nagkatinginan ang mga opisyal.

"Sasailalim iyon sa pag-aaral." Hindi iyon sagot. At alam ng lahat iyon.

Lumipas ang mga araw na tila unti-unting nababawasan ang kulay ng baryo. Dumating ang mga inhinyero. Sinukat ang lupa. Nilagyan ng pulang pintura ang ilang puno. Naglagay ng mga palatandaan na hindi mabasa ng maraming matatanda sapagkat nakasulat ang mga ito sa wikang banyaga.

Habang lumalakad si Amaya, napansin niyang tila mas marami nang kamera kaysa ibon sa paligid ng balete. Hindi na niya mabilang kung ilang beses niyang narinig ang salitang *development*. Ngunit ni minsan ay wala siyang narinig na salitang *alaala*. O *kultura*. O *pagkakakilanlan*. Sa paaralan, kapansin-pansin ang pagbabago.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Teacher, ano po ba ang ibig sabihin ng obsolete?"

Tanong iyon ni Lino, isa sa kaniyang pinakamahuhusay na mag-aaral.

"Bakit mo naitanong?"

"Nabasa ko po kasi sa papel na ipinaskil sa munisipyo. Nakasulat po roon na obsolete na raw ang ilang lokal na kaugalian."

Napahinto si Amaya. Paano ipaliliwanag sa isang bata na may mga taong kayang tawaging lipas ang mga bagay na bumuo sa pagkatao ng isang pamayanan?

Lumapit siya sa pisara. Isinulat niya ang isang salita.

UGAT

"Kapag pinutol ba natin ang ugat ng puno," tanong niya, "lalago pa kaya ito?"

"Hindi po."

"Kapag pinutol natin ang ugat ng tao, ano ang mangyayari?"

Tahimik na nag-isip ang buong klase. Pagkaraan, isa-isang nagtaas ng kamay ang mga bata.

"Malilimutan po natin kung sino tayo."

Ngumiti si Amaya. Hindi dahil masaya siya. Kundi dahil alam niyang may mga binhing nagsisimula nang tumubo.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Kinagabihan, muli siyang nagtungo sa punong-balete. Tahimik ang paligid. Tanging huni ng kuliglig at mahinang pagdaloy ng ilog ang maririnig. Naroon si Lola Bining, nakaupo sa lumang batong madalas niyang upuan.

"Hinihintay ko ang pagdating mo," sabi ng matanda. Parang alam nito ang laman ng isip ng kaniyang apo.

"Natatakot po ako, Lola."

"Sa ano?"

"Baka dumating ang araw na ang mga batang tinuturuan ko ay hindi na marunong umawit ng ating mga awit. Hindi na marunong bumigkas ng ating mga salawikain. Hindi na makikilalang kanila ang lupaing ito."

Ngumiti si Lola Bining.

"Hindi nagsisimulang mamatay ang isang wika kapag hindi na ito sinasalita."

Napatingin si Amaya.

"Nagsisimula itong mamatay kapag ikinahihiya na ito ng mga nagsasalita."

Parang dahan-dahang bumagsak ang bawat salita sa kaniyang puso. Hindi iyon sermon.

Isa iyong babala.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Ilang araw ang lumipas. Sa unang pagkakataon sa kasaysayan ng Barangay Balete, ipinatawag ang lahat ng guro sa isang pulong. Ipinaabot ang bagong kautusan.

"Simula sa susunod na buwan," sabi ng tagapagsalita, "ang lahat ng opisyal na programa ng paaralan ay isasagawa lamang sa itinakdang opisyal na wika. Ang paggamit ng katutubong wika sa mga pampublikong pagtatanghal ay hindi na hinihikayat upang maging mas angkop tayo sa pandaigdigang pamantayan."

May ilang gurong tumango. May ilan ding hindi umiimik. Hindi dahil sumasang-ayon sila. Kundi dahil natatakot silang mawalan ng trabaho. Pagkatapos ng pulong, nilapitan si Amaya ng kaniyang kasamahang si Gng. Teresa.

"Alam kong hindi ka sang-ayon."

"Hindi po ito laban sa pagkatuto ng ibang wika," sagot niya. "Ngunit bakit kailangang isantabi ang sariling tinig upang matutuhan ang tinig ng iba?"

Hindi nakasagot ang kaniyang kasama. Dahil alam nilang pareho ang katotohanan. Hindi kailanman naging hadlang ang sariling wika sa pag-unlad. Nagiging hadlang lamang ito sa mga taong nais kalimutan ng bayan ang sarili nitong mukha. Samantala, sa kabilang panig ng baryo, nagsimula na ring kumalat ang mga bulung-bulungan.

"Mas maganda na sigurong putulin na ang balete."

"May trabaho raw na darating."

"Mas kailangan natin ang *mall* kaysa sa lumang puno."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Unti-unting nahati ang pamayanan. May mga naniniwalang ang pag-unlad ay kailangang tumbasan ng paglimot. May mga naninindigang hindi maaaring ipagpalit ang kaluluwa ng baryo sa makabagong gusali. Sa unang pagkakataon, naramdaman ni Amaya na hindi ang mga makinang pandurog ang pinakamalaking panganib. Kundi ang pagkakahating unti-unting lumalaki sa puso ng mga tao.

Isang dapithapon, habang inililigpit niya ang mga aklat sa silid-aralan, may isang batang babae ang lumapit. Si Tala. Tahimik ito. Mahiyain. Ngunit likas na mapagmasid. Iniabot nito ang isang lumang kuwaderno.

"Teacher..."

"Ano iyon?"

"Nakita ko po ito sa bahay ni Lolo."

Binuksan iyon ni Amaya. Agad niyang nakilala ang sulat-kamay. Kay Lolo Isko. Ngunit hindi tulad ng mga nauna niyang nabasa, tila mas matanda ang kuwadernong iyon. Sa unang pahina ay may nakasulat na pamagat.

"Ang Kasaysayang Hindi Kailanman Isinama sa mga Aklat."

Nangilabot siya. May mga pahina itong puno ng mga pangalan. Mga salaysay. Mga liham. At isang tala na tila isinulat nang nagmamadali.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

INSTABRIGHT e-GAZETTE

ISSN: 2704-3010

Volume VIII, Issue I

August 2026

Available online at <https://www.instabrightgazette.com>

"Kapag dumating ang panahong may magtatangkang putulin ang balete, huwag ninyong ipagtanggol ang puno dahil lamang sa kahoy nito. Ipaglaban ninyo ito sapagkat nasa ilalim ng mga ugat nito ang mga kuwento ng bayang minsang tumangging manahimik."

Nanlamig ang kaniyang mga kamay. Hindi iyon alamat. Hindi rin guniguni. May lihim na hindi pa niya nauunawaan. At wari'y ang lumang balete ang tanging saksi na natitira.

Habang dahan-dahang sumasapit ang gabi, umihip ang malamig na hangin mula sa kabundukan. Bahagyang umindayog ang tansong kampana. Hindi pa rin ito tumunog. Ngunit ngayon, tila hindi na lamang hangin ang gumagalaw rito. Parang may isang matandang tinig na nagbubulong mula sa kailaliman ng lupa.

At sa unang pagkakataon, naisip ni Amaya na marahil ay hindi ang punong-balete ang nangangailangan ng pagliligtas. Kundi ang mga taong unti-unti nang nakakalimot kung bakit ito nananatiling nakatayo.

Sa mga sumunod na linggo, tila nagbago ang tibok ng Barangay Balete. Kung dati'y sabay-sabay na nagbubukas ang mga bintana sa pagsikat ng araw, ngayon ay tila may pag-aalinlangan ang bawat tahanan. Ang dating masiglang bati ng mga kapitbahay ay napalitan ng maiikling tango at mga matang tila laging nagmamasid kung may nakikinig. Hindi pa man nagsisimula ang proyekto ng pamahalaan, may isa nang bagay na unti-unting nagigiba. Ang pagtitiwala.

May mga pamilyang nagsabing panahon na upang sumabay sa pagbabago. May mga nagsabing ang pag-unlad ay hindi maaaring pigilan ng isang punò at ilang lumang kuwento.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Ngunit mayroon ding mga nanindigang hindi maaaring tawaging pag-unlad ang anumang nagsisimula sa pagbura ng alaala.

Sa gitna ng dalawang panig ay naroon si Amaya. Hindi siya politiko. Hindi siya abogado. Isa lamang siyang guro. Ngunit alam niyang may mga pagkakataong ang pisara ay maaaring maging higit na makapangyarihan kaysa sa entablado.

Sa silid-aralan, hindi niya itinuro sa mga mag-aaral ang mga aralin na madaling matagpuan sa aklat. Sa halip, nagdala siya ng isang lumang baul na matagal nang nakatago sa kanilang bahay. Nagtaka ang mga bata.

"Teacher, ano po iyan?"

"Kasaysayan."

Binuksan niya ang baul. Isa-isang lumitaw ang mga bagay na tila karaniwan lamang sa unang tingin: isang lumang pamaypay na hinabi sa buri, isang kupas na tapis, isang kawayan na ginawang plawta, isang batidor na kahoy, ilang lumang larawan, at mga kuwadernong halos nagkadurug-durog na sa katandaan.

"Alam ba ninyo kung bakit mahalaga ang mga ito?" Tahimik ang klase.

"Hindi dahil luma ang mga ito," wika niya. "Kundi dahil may mga buhay na nakakapit sa bawat isa." Iniabot niya ang pamaypay kay Tala.

"Ito ang ginamit ng iyong lola noong una siyang sumayaw sa pista."

Ang plawta naman ay ipinakita niya kay Lino.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Ito ang tinugtog ng iyong lolo noong gabi ng kaniyang kasal."

Ang kupas na tapis ay hinawakan ni Mara.

"Ito ang hinabi ng isang inang naghintay nang sampung taon sa pagbabalik ng kaniyang asawa mula sa digmaan."

Unti-unting nagliwanag ang mga mata ng mga bata. Hindi na lamang sila tumitingin sa mga lumang bagay. Nakikita na nila ang mga taong nakaukit sa mga ito.

Kinabukasan, ibang aralin naman ang inihanda ni Amaya. Isinulat niya sa pisara ang tatlong salita.

WIKI.

ALAALA.

KATARUNGAN.

"Ano ang kaugnayan ng mga ito?" tanong niya.

Nag-isip ang mga bata. Sa hulihan ng silid, dahan-dahang tumayo si Tala.

"Kapag po nawala ang wika, nawawala rin ang alaala." Tumango si Amaya.

"Dahil kapag nalimutan natin ang alaala..." Dagdag naman ni Lino,

"...hindi na rin natin malalaman kung sino ang pinagkaitan ng katarungan."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Napangiti ang guro. Hindi niya itinuro ang sagot. Natuklasan iyon ng mga bata. At iyon ang higit na mahalaga.

Samantala, sa munisipyo ay patuloy ang mga pagpupulong. Isang malaking tarpaulin ang isinabit sa plaza.

"BAGONG BALANGKAS NG PAG-UNLAD PARA SA BARANGAY BALETE."

May makukulay na larawan ng mga gusali. May mga hardin. May malapad na kalsada. Ngunit habang pinagmamasdan iyon ni Mang Doro, napansin niyang wala roon ang punong-balete. Lumapit siya sa isang inhinyero.

"Iho," tanong niya, "nasaan ang ating balete?" Sinulyapan lamang siya ng lalaki.

"Matatanda na po ang mga puno. Delikado na."

"Hindi ko itinatanong kung matanda." Huminga nang malalim ang matanda.

"Itinatanong ko kung bakit wala na siya."

Hindi na sumagot ang inhinyero. Mas madali kasing magbura ng larawan kaysa magpaliwanag.

Sa mga sumunod na araw, nagsimula nang lumibot ang mga tauhan ng proyekto sa bawat bahay. May dalang mga papel. May dalang pangako. May dalang halaga.

"Kung pipirma kayo ngayon," sabi nila, "makatatanggap kayo ng kabayaran at prayoridad sa relokasyon."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Marami ang natukso. Hindi dahil sakim sila. Kundi dahil gutom. May mga amang matagal nang walang hanapbuhay. May mga inang nangangambang wala nang maipakain sa kanilang mga anak. Nauunawaan iyon ni Amaya. Hindi niya kailanman sinisi ang kahirapan. Sapagkat alam niyang ang pinakamahirap na laban ay yaong pinipilit kang pumili sa pagitan ng sikmura at dangal.

Isang hapon, dumalaw siya kay Mang Doro. Nasa ilalim ito ng punong-balete, hawak ang isang maliit na kahon na gawa sa narra.

"Matagal ko na itong hinihintay," sabi ng matanda.

Iniabot niya ang kahon kay Amaya. Pagkabukas niya nito ay nakita niya ang isang lumang pluma, isang kupas na panyo, at isang maliit na medalya.

"Kanino po ang mga ito?"

"Sa iyong lolo." Napatingala si Amaya.

"Akala mo ba guro lamang siya?" Umiling ang matanda.

"Isa siya sa mga nagsulat ng kasaysayang ayaw ipasulat."

Nangilabot si Amaya. Ipinagpatuloy ni Mang Doro ang kaniyang salaysay.

"Noong panahon ng Batas Militar, hindi lahat ay may lakas ng loob na sumigaw. Ang iba ay nagsulat. Ang iba ay nagturo. Ang iba ay nagtago ng mga pangalan ng mga nawawala upang hindi sila tuluyang mabura." Dumako ang tingin ng matanda sa kampana.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Kasama roon ang iyong lolo."

Parang biglang bumigat ang hangin. Hindi na lamang alaala ang iniingatan ng balete. May bahagi pala ito ng kasaysayang hindi pa nabubuksan.

Nang gabing iyon, muling binasa ni Amaya ang lumang kuwaderno. Sa pagitan ng dalawang pahina ay may nakasingit na isang liham na tila hindi pa niya napapansin noon. Hindi ito nilagdaan. Ngunit alam niyang ang sulat-kamay ay kay Lolo Isko.

"Kung sakaling mabasa mo ito, nangangahulugan lamang na muli na namang may nagtangkang patahimikin ang katotohanan. Tandaan mo, apo—ang kasinungalingan ay parang apoy. Maaaring mabilis itong lumaki, ngunit wala itong ugat. Ang katotohanan ay parang balete. Mabagal lumago, ngunit kapag lumalim ang mga ugat, kahit ilang bagyo ang dumating ay mananatili itong nakatayo."

Hindi napigilan ni Amaya ang mapaluha. Hindi dahil sa lungkot. Kundi dahil ngayon lamang niya lubos na naunawaan kung bakit pinili niyang bumalik sa baryo matapos ang pag-aaral. Marahil ay hindi niya pinili ang Balete. Ang Balete ang pumili sa kaniya.

Kinabukasan, may ipinatawag na pagpupulong ang konseho ng barangay. Punô ang bulwagan. Naroon ang mga opisyal. Mga kinatawan ng proyekto. Mga mamamayan. At sa hulihan, tahimik na nakaupo si Amaya. Isa-isang nagsalita ang mga opisyal tungkol sa trabaho, turismo, at kaunlaran. Pagkatapos ay sinabi ng namumuno sa pulong,

"Kung wala nang ibang pagtutol, sisimulan na sa susunod na linggo ang pagputol sa mga punong nasa lugar ng proyekto."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Nagsimulang magbulungan ang mga tao. May ilang pumalakpak. May ilang napayuko. Biglang tumayo si Amaya. Hindi siya sumigaw. Hindi niya itinaas ang kaniyang tinig. Ngunit sa katahimikang bumalot sa bulwagan, naging malinaw ang bawat salitang kaniyang binitiwang.

"Kung maaari po," aniya, "bago ninyo putulin ang balete, pakinggan muna ninyo ang kuwentong nakatanim sa ilalim ng mga ugat nito."

Napatingin ang lahat sa kaniya. Hindi nila alam kung ano ang ibig niyang sabihin. Ngunit sa kaniyang mga kamay ay hawak ang lumang kuwaderno ni Lolo Isko. At sa kaunahang pagkakataon, naisip ng marami na marahil ay hindi lamang kahoy ang nakatayo sa gitna ng kanilang baryo. Marahil—may katotohanang matagal nang naghihintay na marinig.

Sa labas ng bulwagan, marahang umihip ang hangin. Umindayog ang mga sanga ng balete. At sa loob ng katahimikan, tila may isang tunog na halos hindi marinig. Hindi pa iyon ang kampana. Ngunit sapat na iyon upang ipaalala na ang panahon ng pananahimik ay unti-unti nang nagwawakas.

Magdamag na hindi nakatulog si Amaya. Nakatapat sa kaniya ang lumang kuwaderno ni Lolo Isko. Katabi nito ang pluma, ang kupas na panyo, at ang tansong medalya na ibinigay ni Mang Doro. Para silang mga piraso ng isang salaysay na matagal nang nagkakahiwa-hiwalay at ngayoy naghahanap ng paraan upang muling mabuo. Paulit-ulit niyang binasa ang bawat pahina.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

INSTABRIGHT e-GAZETTE

ISSN: 2704-3010

Volume VIII, Issue I

August 2026

Available online at <https://www.instabrightgazette.com>

May mga pangungusap na tila isinulat nang nagmamadali. May mga bahaging pinahiran ng tubig—o baka ng luha. May mga pangalang nilagyan ng tuldok sa tabi, waring hudyat na ang mga taong iyon ay hindi na nakabalik sa kanilang mga tahanan.

Ngunit isang pahina ang nagpahinto sa kaniya. Hindi ito kuwento. Hindi rin tala. Isa itong mapa. Payak lamang ang pagkakaguhit. Isang ilog. Isang lumang balon. Ang punong-balete. At isang maliit na bilog sa ilalim nito. Sa tabi ay may nakasulat:

"Kung dumating ang araw na muling pagbuburahin ang ating kasaysayan, hanapin ninyo ang lalagyang inilagak sa ilalim ng ugat na nakaharap sa pagsikat ng araw. Huwag itong bubuksan para sa paghihiganti. Buksan lamang ito upang maibalik ang katotohanan sa mga taong pinagkaitan nito."

Napahawak si Amaya sa dibdib. Biglang nagkaroon ng ibang kahulugan ang bawat pangyayari. Hindi lamang pala punò ang nais putulin. May lihim na kailangang ibaon.

Madaling-araw pa lamang ay nagtungo na siya sa bahay ni Mang Doro. Naupo ang matanda sa papag habang tahimik na pinagmamasdan ang mapa.

"Hindi ko naisip na umabot pa ito sa iyong kamay," mahina nitong sabi.

"Totoo po ba ito?" Matagal bago sumagot ang matanda.

"Noong mga panahong bawal magsalita, ang mga papel ay mas madaling patayin kaysa sa tao."

"Tao?"

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Oo." Tumingin ito sa malayo.

"Maraming dokumento ang sinunog noon. Maraming tala ang nawala. Ngunit may ilang guro, pari, magsasaka, at manunulat na nagtipon-tipon."

"Kasama si Lolo?" Tumango si Mang Doro.

"Ang sabi nila, kung hindi man maililigtas ang lahat ng katotohanan, sapat nang may matirang binhi." Huminto siya.

"At ang binhing iyon ay inilibing nila sa ilalim ng balete."

Pagsapit ng tanghali, kumalat sa baryo ang balitang sisimulan na kinabukasan ang pagputol sa mga punong sakop ng proyekto. Nagmistulang kulog ang balita. May mga nagsabing wala na silang magagawa. May mga nagsabing huwag nang lumaban. Ngunit mayroon ding mga tahimik na nagpunta sa bahay ni Amaya. Isa. Dalawa. Sampu. Hanggang sa mapuno ang kaniyang maliit na sala.

Naroon ang mga guro. Mga mangingisda. Mga magsasaka. Mga kabataan. Maging ang ilang dating sumang-ayon sa proyekto ay dumating. Hindi sila nagpunta upang makipag-away. Nagpunta sila upang makinig. Sa unang pagkakataon matapos ang maraming linggo, walang nagtalo. Bawat isa ay nagsalaysay.

May isang matandang babae na nagkuwento kung paanong sa ilalim ng balete unang nagkita ang kaniyang mga magulang matapos ang digmaan. May magsasakang nagsabing doon isinilang ang kaniyang panganay nang hindi sila umabot sa ospital. May dating sundalo

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

na nagsabing doon niya unang natutuhang humingi ng tawad matapos ang maraming taong pasan ang alaala ng karahasan.

Unti-unting napagtanto ng lahat—hindi lamang pala iisang kuwento ang nakaugat sa balete. Libo-libo. At bawat isa ay bahagi ng iisang bayan. Iminungkahi ni Tala, ang pinakabatang naroroon, ang isang bagay na walang sinuman ang nakaisip.

"Teacher..."

"Ano iyon?"

"Bakit hindi natin isulat ang lahat ng kuwento?" Napatingin ang lahat sa bata.

"Kapag naputol man ang puno..." Huminto siya.

"...hindi mapuputol ang alaala."

Napangiti si Amaya. Hindi dahil iyon ang sagot. Kundi dahil nakita niyang nagsisimula nang magsalita ang bagong salinlahi.

Kaya't nang gabing iyon, nagdala ang bawat pamilya ng kuwaderno. May nagsulat. May gumuhit. May nagtala ng awit. May nagsalin ng matatandang bugtong. May nagrekord ng mga salawikain. May mga kabataang unang beses narinig ang mga salitang matagal nang hindi binibigkas.

Hanggang madaling-araw ay nagsindi sila ng mga gasera. Sa liwanag ng mumunting apoy, tila muling isinilang ang kanilang baryo. Ngunit habang lumalalim ang gabi, may mga

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

INSTABRIGHT e-GAZETTE

ISSN: 2704-3010

Volume VIII, Issue I

August 2026

Available online at <https://www.instabrightgazette.com>

matang nakamasid mula sa labas. May isang sasakyang walang plaka ang tahimik na huminto sa may kalsada.

Kinabukasan, paggising ni Amaya, wala na ang lumang kuwaderno ni Lolo Isko. Nagkalat ang mga papel sa sahig. Bukas ang bintana. At tanging ang kupas na pluma lamang ang naiwan. Parang may malamig na kamay na dumaklot sa kaniyang puso. Hindi dahil sa nawala ang kuwaderno. Kundi dahil alam niyang may mga taong nakaaalam na sa lihim. Hindi pa man siya nakababangon sa pagkabigla ay dumating ang isang batang humihingal.

"Teacher!"

"Ano iyon?"

"Nasa balete na po sila!"

Agad siyang tumakbo. Kasunod ang buong baryo. Pagdating nila, naroon na ang mga trak. Mga makinang pandurog. Mga lalaking may helmet. At ang pinuno ng proyekto. Lumapit si Amaya.

"Huwag muna."

"Huli na."

"May kailangan kayong malaman."

"May permit kami."

"May kasaysayan ang punong ito."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Ang kailangan namin ay pahintulot, hindi kuwento."

Sa isang iglap ay tila nanigas ang buong paligid. Nagharap ang dalawang magkaibang pananaw. Isa na nakatingin sa kita. Isa na nakatingin sa alaala. Biglang sumigaw si Mang Doro.

"Sandali!"

Mabagal siyang lumapit sa balete. Inilapat ang kaniyang palad sa puno. Pumikit. At sa mahinang tinig na halos hindi marinig ay nagsimula siyang umawit. Lumang awit iyon. Walang sinumang kabataan ang lubos na nakaaalam ng himig. Ngunit isa-isang sumabay ang matatanda. Hanggang sa sinundan sila ng mga guro. Pagkaraan ay ng mga bata. Unti-unting napuno ng awit ang paligid. Hindi ito sigaw ng galit. Hindi rin panawagan ng paghihiganti. Isa itong awit ng pag-alaala. Ng pag-asa. Ng bayan.

Habang lumalakas ang kanilang tinig, biglang umihip ang hangin mula sa kabundukan. Kumaluskos ang libo-libong dahon ng balete. Lumipad ang mga ibong matagal nang hindi nakikita sa baryo. At sa unang pagkakataon matapos ang napakaraming taon—isang malinaw na tunog ang umalingawngaw sa buong lambak.

Dong...

Napatigil ang lahat. Maging ang mga operator ng makina. Walang sinumang humawak sa kampana. Walang lubid na hinila. Ngunit muli itong tumunog. Mas malalim. Mas malinaw. Mas matagal.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Dong...

Parang ang buong bundok ang humihinga. Parang ang bawat batong nakabaon sa lupa ay may sariling tibok. At habang nanginginig ang hangin sa tunog ng kampana, napansin ng isang batang nakatayo sa paanan ng puno ang isang bagay.

"Teacher..." Nakaturo siya sa lupa.

May bahagi ng ugat na unti-unting lumitaw matapos matanggal ang manipis na sapin ng lupa dahil sa malakas na hangin. At sa pagitan ng dalawang ugat—may nakausling sulok ng isang lumang kahong yari sa bakal.

Hindi lamang pala alamat ang iniingatan ng balete. May katotohanang literal na nakabaon sa ilalim ng mga ugat nito. At iyon ang sandaling nagbago ang kasaysayan ng Barangay Balete.

Nakahinto ang oras. Walang umimik. Ang mga makinang kanina lamang ay handang sumagasa sa punong-balete ay tila naging mga estatwang bakal. Ang mga lalaking may dalang lagari ay napako ang tingin sa nakausling sulok ng lumang kahong bakal. Tanging ang mahinang pagaspas ng mga dahon ang maririnig. At ang unti-unting paghinahon ng alingawngaw ng kampana.

Humakbang si Amaya. Hindi siya nagmamadali. May paggalang sa bawat hakbang, waring alam niyang hindi lamang lupa ang kaniyang tinatapakan kundi mga bakas ng mga taong nauna sa kaniya.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Lumuhod siya sa paanan ng balete. Kasabay niyang lumuhod sina Mang Doro, Lola Bining, Tala, Lino, at maging ang ilang kabataang dati'y walang pakialam sa punò. Sa tulong ng kanilang mga kamay, marahang hinawi ang lupa. Walang pala. Walang makinarya. Tanging mga palad na marunong mag-ingat sa kasaysayan.

Unti-unting lumitaw ang isang lumang baul na bakal. Kinakalawang na ito. Ngunit nananatiling buo. Sa takip ay may nakaukit na isang salita.

"BAYAN."

Pinilit buksan ni Mang Doro ang kandado. Ayaw bumigay. Iniabot ni Amaya ang lumang pluma ng kaniyang lolo. Napangiti ang matanda.

"Hindi lamang pala panulat ang iniwan niya."

Ipinasok nila ang pluma sa siwang ng kandado. Isang mahinang langitngit ang narinig. At bumukas ang baul. Napasinghap ang lahat. Hindi ginto ang laman nito. Hindi salapi. Hindi mga alahas. Kundi daan-daang papel na nakabalot sa telang hinabing abaka. May mga liham. Mga tala. Mga larawan. Mga sertipiko ng mga magsasakang sapilitang pinaalis sa kanilang lupain. Mga talaan ng mga gurong nagturo sa mga batang walang paaralan. Mga pangalan ng mga mamamayang nawala noong panahon ng karahasan. May mga tulang isinulat sa iba't ibang wikang Pilipino. May mga awiting-bayan na hindi naitala sa alinmang aklat. At sa pinakahuling bahagi ng baul ay naroon ang isang makapal na manuskrito. Sa unang pahina ay nakasulat ang pamagat:

"Ang Bayan ay Hindi Lamang Lupang Minamana. Ito'y Alaalang Inaalagaan."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Sa ibaba nito ay may lagda.

Isko de la Cruz.

Lolo ni Amaya. Ngunit hindi lamang ang kaniyang lagda ang naroon. May lagda rin ng dalawampu't tatlong iba pang guro, makata, pari, magsasaka, manggagamot, at pinuno ng pamayanan. Mga taong piniling isugal ang sariling kaligtasan upang may maiwan sa susunod na salinlahi.

Isa-isang binasa ni Amaya ang mga pahina. Hindi iyon panawagan sa paghihiganti. Wala itong pangalan ng kaaway. Sa halip, puno iyon ng mga paalala.

"Huwag ninyong suklian ng poot ang paglimot. Turuan ninyo silang umalala."

"Kapag nawala ang ating wika, huwag ninyong sisihin ang panahon. Sisihin ninyo ang ating pananahimik."

"Ang hustisya ay nagsisimula sa pakikinig."

Habang binabasa niya ang bawat pangungusap, napayuko ang maraming naroroon. May mga matang napuno ng luha. Hindi dahil sa hiya. Kundi dahil sa pagkilala. Lumapit ang pinuno ng proyekto. Tahimik. Wala na ang dating matigas na tinig.

"Hindi namin alam..." Napatingin siya sa baul.

"...na ganito pala ang kahalagahan ng lugar na ito."

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Hindi sumagot si Amaya. Hindi niya kailangan. Sapagkat minsan, ang katahimikan ang pinakatapat na tugon sa isang taong nagsimula nang makinig.

Humakbang ang alkalde. Pinagmasdan niya ang mga papel. Pagkatapos ay tumingin sa mga taong nakapaligid sa balete. Sa unang pagkakataon, hindi niya nakita ang mga tutol sa proyekto. Nakita niya ang isang pamayanang ipinaglalaban ang kanilang pagkakakilanlan. Dahan-dahan niyang ibinaba ang hawak na dokumento.

"Sinuspinde ko ang proyekto." Nagtinginan ang lahat.

"Magkakaroon tayo ng masusing pag-aaral. Isasama ang mga historyador, guro, manunulat, at mga katutubong tagapag-ingat ng kasaysayan."

Hindi iyon ganap na tagumpay. Ngunit iyon ang unang hakbang tungo sa tunay na pag-unlad. Isang pag-unlad na hindi nagsisimula sa pagputol. Kundi sa pag-unawa.

Lumipas ang mga buwan. Ang lumang paaralan ay hindi na lamang naging paaralan. Naging **Bahay ng mga Tinig**. Doon itinipon ang mga awit-bayan, alamat, salawikain, bugtong, epiko, at mga salaysay ng mga matatanda.

Nagkaroon ng mga gabi ng pagbasa. Mga palihan sa pagsulat. Mga pagtatanghal ng dula. Mga pagtitipong ang bawat isa'y maaaring magsalita sa wikang kaniyang kinamulatan. Hindi lamang mga taga-Balete ang dumating. May mga guro mula sa iba pang lalawigan. May mga mag-aaral. May mga mananaliksik. May mga artistang naghahanap ng ugat ng kanilang sining. Hindi sila pumupunta upang makita ang kampana. Pumupunta sila upang marinig ang mga tinig na matagal nang hindi pinakinggan.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Makalipas ang isang taon, kinilala ng lalawigan ang punong-balete bilang **Pamanang Pangkultura ng Pamayanan**. Hindi dahil sa laki nito. Kundi dahil sa mga kuwentong iniingatan nito.

Sa araw ng pagkilala, muling nagtipon ang buong baryo. Naroon ang mga batang minsang nahiyang magsalita sa kanilang sariling wika. Ngayoy sila na ang bumibigkas ng mga tula. Naroon ang mga kabataang dating nais umalis. Ngayoy sila na ang nagtuturo ng mga awiting-bayan. Naroon ang mga matatandang akala'y tuluyan nang malilimot ang kanilang mga kuwento. Ngayoy sila ang sentro ng pakikinig. Lumapit si Tala kay Amaya.

"Teacher..."

"Ano iyon?"

"Akala ko po dati, ang bayani ay iyong lumalaban." Ngumiti si Amaya.

"Oo."

"Pero ngayon alam ko na..."

"Ano?"

"Bayani rin pala ang marunong makinig." Napatingin si Amaya sa punong-balete. Tila sumang-ayon ang hangin.

Lumipas pa ang maraming taon. Pumanaw sina Lola Bining. Sumunod si Mang Doro. Ang kanilang mga pangalan ay idinagdag sa aklat ng pamayanan. Ngunit hindi sila nawala.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

Naroroon pa rin sila sa bawat awit na muling inaawit. Sa bawat bugtong na muling hinuhulaan.

Sa bawat salitang muli nang binibigkas ng mga bata.

At tuwing sasapit ang dapithapon, kapag ang araw ay tila gintong sinulid na unti-unting hinahabi ng kalangitan, nagtitipon ang mga bata sa ilalim ng balete. Kasama nila si Amaya—ngayo'y isa nang matandang guro. Hindi na siya nagtuturo ng gramatika lamang. Itinuturo niya ang pakikinig. Sapagkat doon nagsisimula ang wika. Doon nagsisimula ang hustisya. Doon nagsisimula ang pagkakaisa. Minsan ay tinanong siya ng isang batang lalaki.

"Maestra, totoo po bang kusang tumutunog ang kampana?" Ngumiti siya.

Hindi agad sumagot. Sa halip ay itinuro niya ang mga batang magkakasamang umaawit sa iba't ibang wika—Tagalog, Bikol, Sebwano, Ilokano, Hiligaynon, Waray, at mga katutubong wika ng kanilang lalawigan. Mga batang magkaiba ang pinagmulan ngunit iisa ang himig.

"Makinig ka."

Tahimik ang bata. Walang tunog ng kampana. Ngunit naroon ang halakhakan. Naroon ang awitan. Naroon ang mga kuwentong ipinapasa mula sa isang salinlahi tungo sa kasunod. Naroon ang mga pusong marunong nang makinig sa isa't isa. Dahan-dahang nagsalita si Amaya.

"Ang kampana ay hindi kailanman tumigil sa pagtunog." Napakunot-noo ang bata.

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza

"Pero wala naman po akong narinig." Hinawakan ng matandang guro ang dibdib ng bata.

"Diyan mo pakinggan." Saglit na pumikit ang bata.

At sa katahimikan, tila may isang napakalalim na alingawngaw na hindi nagmumula sa tanso. Kundi sa puso ng isang bayang natutong alalahanin ang sarili. Sa sandaling iyon, muling umihip ang hangin. Kumaway ang matatandang sanga ng balete.

At ang huling kampana ay hindi na lamang tumunog para sa Barangay Balete. Tumunog ito para sa bawat Pilipinong naniniwalang ang boses ng bayan ay hindi kailanman magiging ganap na malaya kung ang wika ng pag-asa ay pipiliing manahimik.

Sapagkat ang tunay na hustisya ay nagsisimula sa pagkilala sa kuwento ng bawat isa. At ang tunay na pagkakaisa ay hindi ipinag-uutos. Ito'y ***isinasabuhay, isinasalaysay, at ipinapamana.***

Editorial Team

Editor-in-Chief: Alvin B. Punongbayan

Associate Editor: Andro M. Bautista

Managing Editor: Raymart O. Basco

Web Editor: Nikko C. Panotes

Manuscript Editors / Reviewers:

Chin Wen Cong, Christopher DC. Francisco, Camille P. Alicaway, Pinky Jane A. Perez,
Mary Jane B. Custodio, Irene H. Andino, Mark-Jhon R. Prestoza, Ma. Rhoda E. Panganiban, Rjay C. Calaguas,
Mario A. Cudiamat, Jesson L. Hero, Albert Bulawat, Cris T. Zita, Allan M. Manaloto, Jerico N. Mendoza
